

Eýran türkmenleriniň taryhy -2 / dowamy

Category: Goşgular, Kitapcy, Taryhy makalalar, Türkmen dili

написано kitapcy | 21 январа, 2025

Eýran türkmenleriniň taryhy -2 / dowamy TÄZE TARYH

► EÝRAN TÜRKMENLERINIŇ MEDENIÝETINIŇ TARYHY – 2.

(dowamy)...

Şondan soň Osman Ahun Eýran bilen Türkmenleriň arasyndaky serhet meselesine aýratyn üns berýär. Ol araçäk meselesinde Eýran patyşasy bilen ylalaşyga gelipdir we şol şertnama Eýran patyşalygy tarapyndan gol çekilipdir. (Şol şertnama esasyndaky serhet çäkleriniň bellik edilen protokolyň asyl nusgasynyň bir sanysy Gürgen türkmenleriniň ýaşulylarynyň birisiniň elinde saklanyp galanlygy hakynda maglumat bar).

Ýöne, öňki rus imperiýasy bilen iňlis imperiýasynyň arasyndaky söwda gatnaşyklarynyň ähli türkmenleri ikä bölmegi bu haýyrly işiň köküne palta urýar. Eýran patyşasy iňlisleriň goldaw bermegi bilen güýçlenip, serhet baradaky karary aýak aşagyna oklaýarlar.

Gurultaýdan soň, birinji ýylyň dowamynda türkmenleriň erkin Garaşsyz guramasynyň üstüne çözülyp, bu täze döredilen we ugrugyp başlan häkimiýet dargadylýar. Onuň halk tarapyndan saýlanan ýolbaşçylary yzarlanyp, ýurdy terk etmäge mejbur bolupdyrlar. Olar pena isläp, gaýraky Türkmenistana özlerini atýarlar.

...1978-nji ýylda Eýranda ýaşaýan halklar imperializme garşy, azatlyk we demokratiýa üçin göreşe galkynýarlar. Muhammet Ryza Pählewiniň merkezleşen hökümetine garşy dürli demonstrasiýalarynyň möwç urmagy bilen, Eýran türkmenleriniň arasynda hem depelenen hukugy gaýtaryp almak ugrunda hereketler we syýasy güýçler ýüze çykýar. 1979-njy ýylda Eýranda Pählewiler patyşalygynyň şasy ýykylyp, Eýran

Amerikanyň imperialistik kolonial ekspluatíýasyndan azat bolýar. Şol döwürde türkmenleriň öz ykbalyňy özüň çözmek, elden giden hukugyňy (ýer, suw, medeni-syýasy ...) gaýtaryp almak hakdaky pikirleri we hereketleri taryhda ýene bir gezek galkynyş etabyna çykýar. Şonuň bilen birlikde, halky türkmen dilinde sowatly etmek işleri hem ör boýuna galýar. “Oba şuralaryny, daýhan şuralaryny döretmeli!”, “Okuw gerek, hat gerek, türkmençe mekdep gerek, elden giden ýerleri gaýtadan almak gerek!” diýlen şygrylar bilen köçelerde demonstrasiýa hereketleri emele gelýär.

1980-nji ýylyň başyndaky türkmenler bilen täzedan güýç alan fundamental guramalar arasynda bolup geçen Kümmethowuz şäherindäki çaknyşykda ýene bir gezek özbaşdak awtonomiýa berilmegi talap edildi.

Öňki geçirilen serhet şertnamasy goldalynyp, serhedi täzedan dikeltmek barada karara gelmegi halk we onuň syýasy guramasy tarapyndan talap edildi. Şol döwürde Eýran türkmenleriniň alan awtonomiýasy bir ýyldan gowrak wagt dowam etdi. Ähli ýer, suw, ekerançylyk (umuman ykdysadyýet), medeni reformalar türkmenleriň merkezleşdirilen “Sytad”[6] guramasynyň tagallasy bilen ýöriteleşdirildi.

1981-nji ýylda ýeri paýlanan käbir gaçgak baýlar Eýranda täze forma tapan hökümetiň kömegi bilen halka garşy täze bir çaknyşyk guraýarlar. Şeýlelikde türkmenleriň merkezi bolan Kümmethowuz şäherinde geçip duran ylalaşykly mitingi hökümetiň ýöriteleşdirilen (pasdar) atly harby güýji, oka tutup, erkinlik ýene-de bir gezek wagşylarça basylyp ýatyrylýar. Şeýle ýagdaýda, serhet meselesi ýene-de yzarlanman galýar.

Şu ýerde terriroriýa babatda XVIII-XIX asyrlarda dörän käbir ýagdaýlary nygtap geçmek zerurlygy ýüze çykýar. Şol döwürlerde türkmenleriň halkynyň belli bir merkezleşen häkimeti bolmandygy zerarly, olar etrapdaky uly döwletleriň tabynlygynda bolupdyr. Meselem: Maňnyşlak, ýa-da Horezm türkmenleri Hywa häkimiyetine, Çärjew, Kerki, türkmenleri Buhara häkimine, Pendi, Mary, Tejen, Saragt, Ahal, Gyzylarbat türkmenleri Eýran, Hywa, Buhara hanlyklaryna, Etrek Gürgen türkmenleri bolsa Eýran, Hywa häkimlerine tabyn bolmagy mejbur

edilipdir. [7]

Syýasy galkynyş esasynda şol döwürde ähli türkmenleriň arasynda özbaşdaklyk, milli, ruhy medeniýetleriň garaşsyzlygy baradaky pikirleri rejeli ýöredipdirler.

Şol döwürde ähli türkmen halkynyň arasynda bolşy ýaly, Eýran türkmenleriniň arasynda hem köne ýazuwda her kim özi üçin öwrenip-ýazyypdyr. Emma esasy okuw gurply maşgalalar üçin bolupdyr. Häzirki döwürde okuw-ýazuw diňe pars dilindedir.

XIX asyrdaky medeni-edebi esaslar barada aýdylanda, magaryf ýagdaýlaryna aýratyn ser salmak gerek. Şol döwürde-de okuwlary arap-pars dilinde alnyp barylýardy. Türkmen dili ünsden düşürilipdir. Mekdeplerde “Gurhan” arap dilinde ýat tutulýardy, harplar öwredilenden soň, yslam diliniň taglymatlary, däp-dessurlary ündelipdir. Esasan “Sopy Allaýar”, “Rownakyl yslam” we dini hukuklar hakyndaky “Çar kitap” öwredilipdir. Maglumat we taglymat esasynda däl-de, eýsem pars we arap dillerine türgenleşmegiň hatyrasyna Nowaýynyň, Fuzulynyň, Hafyzyň we Bidiliň käbir eserleri-de okalýardy. Beýle okuw düzgüni 2-nji jahan urşundan soň Eýran patyşalygynyň ýörite düzgününe öwrülýär.

Ikinji jahan urşyndaky soňky bolan özgerişikler, umuman dünýä möçberinde bolşy ýaly, Eýranyň çäklerinde-de düýpli we esasy syýasy reformalar ABŞ-nyň prezidenti Riçard Niksonyň Eýranyň şasyna görkezmesi bilen ýerine ýetirilýär. Terbiýe we okuw düzgüni bolsa, şol syýasatyň esasynda ýöredilip başlanýar.

[8]- [9]

Soňky 20 ýyllykda okuw düzgüni Fransiýanyň okuw sistemasy boýunça düzülýär. Emma Pählewiler dinastiasynda bolşy ýaly häzirki döwre çenli hem türkmen dilinde hiç hili okuw ýola goýulmaýar. Şonda-da Eýran türkmenleri zamanyň çylşyrymly öwürmelerine garamazdan, ruhy medeniýetiň öz hakyky häsiýetini saklajak bolup alada edýär.

Orta Aziýada yslam dini agalyk ediji ideologiýa bolan döwri käbir görnükli alymlar we ýazyjylar döräp, meşhur ylmy merkezlerde öz döwrüniň progressiw bilimini alyp, türkmen sähralaryna dini taglymatlaryň täsirini hem yzygiderli yetirip durupdyr.

Emma taryhy we ykdysady şertlere görä, halkyň köp bölegi beýle zatlary kabul etmäge taýýar bolmandyr. Şonuň üçin käbir ýagdaýlarda diňe biperwaý garalypdyr. Bu ýagdaý Ýewropa syýahatçylarynyň tiz gözüne ilipdir.

XIX asyryň birinji ýarymynda bu barada, A.Býorns şeýle ýazýar:

“Türkmenlerde metjit ýok. Olar öz namazlaryny garaöýde ýa-da açyk ýalazy ýerde okaýarlar. Olaryň mollasynyň sany köp däl, ruhanylara, umuman, az hormat goýulýar” [10]

XIX asyryň ikinji ýarymynda A. Wamberi hem bu ýagdaý barada şeýle ýazýar:

“Türkmenlerde diniň täsiri diňe aýratyn ýagdaýlarda ýüze çykýar. Fanatik Buharadan geçen din, köpleriň pikir edişi ýaly, olarda (türkmenlerde) onçakly täsirli däl.” [11]

Soňky döwürlerde halkyň ruhy baýlyklarynyň uly bölegi bolan çeper döredijilik (edebiýat, sungat) diýlen zady her hili ýollar bilen aradan aýyryp, assimilleşdiriljek bolunsa-da, şowinistik syýasatlar bu maksadyna ýetip bilmän gelyär. Gaýtam, 1979-njy ýyldan beýläk halk edil özüni ýitirip tapan ýaly ýagdaýda, syýasy-medeni hereketleri güýçlendirip ugrady. Soňky 30 ýyldan bäri Eýran türkmenleriniň arasynda, her nämede bolsa, türkmen dilinde ýazylan käbir kitaplar çykyp başlady.

Magtymgulynyň goşgular diwany häzir üçünji gezek çap edildi. Şeýle hem soňky ýyllaryň dowamynda “Ýusup-Züleýha”, “Saýatly-Hemra”, “Zöhre-Tahyr”, “Misgingylyjyň diwany”, “Emir Hemze”, “Zeýnelarap”, “Mätäjiniň diwany”, “Görogly”, “Seýdi Hoja”, “Gül-Bilbil”, “Türkmen diliniň gysga sözlügi”, “Hüýrlukga-Hemra”, “Mirhaýdar Hoja we Mirsöýün Hoja”, «Mämmed şahyr we Meret şahyr»... ş.m kitaplar çykyp, halk arasynda höwes bilen okalyp gelinýär.

(dowamy bar)...